

KIS ÓHÉBER NUMIZMATIKA

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR

I) A TÉMA „ÉRKEZÉSE”

Néhány hónappal ezelőtt egy amerikai-magyar kollégám, Dr. Medgyessy László professzor megkeresett levélben, hogy éremgyűjteménye legújabb darabjait vizsgáljam meg és adjak azokról szakértői véleményt, elsősorban az epigráfia felől közelítve meg a kérdést. Numizmatikusként¹ eddig az Újszövetség idejéből származó pénzeket gyűjtött a kollekciójába, de most gondolt egyet, s egy aukción rögtön vásárolt 12 Hasmóneus érmét.² Kedves kollégámnak a Biblia korából származó tárgyak, elsősorban pénzérmék iránti szeretete „ragadósnak bizonyult”. Amikor valaki kezébe vesz egy ilyen apró 2200 éves bronzdarabot, akkor egy darab ókort tart a kezében, aminek a súlya nem 1,5 gramm, hanem valami felfoghatatlan nagy súly. Ezt az izgalmat egyébként másokon is öröm látni: amikor a tulajdonos engedélyével szeminaristáim kezébe adtam néhány érmet, szó szerint rávetették magukat az óhéber betűk ksilabizálására.

Aztán ez a láz két úton is kifejtette hatását e sorok írójánál. Először is egyre többet akartam látni ezekből az érmékből, aminek eredményeként egyre több és egyre nagyobb nagytűt vásároltam, ami végül egy digitális mikroszkóp megvásárlásába torkollott. Másrészt egyre többet akartam nem csak látni, hanem tudni is ezekről az érmékről. Ennek során megdöbbenve kellett tapasztalnom, hogy magyarul gyakorlatilag feldolgozatlan az óhéber nyelvű pénzérmék témája. Úgy tűnik, maga a bibliai érme numizmatikája is ilyen terület hazánkban, eltekintve kedves kollégám, Medgyessy László professzor könyvétől,³ ami az Újszövetség korából származó érmekeket nagyon szépen bemutatja. Adta magát ezek

¹ A „numizmatikus” kifejezés kettős értelemben használt: egyrészt jelenti a történeti korok pénzeivel és érmeivel foglalkozó személyt (lehet egyszerűen gyűjtő vagy a numizmatika szakembere), ill. jelzőként a numizmatikával kapcsolatos. Itt az első jelentéskőről van szó természetesen.

² Az újabb érmekeket Medgyessy László fogja természetesen publikálni, készülő új könyvében, ami a bibliai numizmatika még szélesebb körét dolgozza majd fel.

³ Medgyessy László: *A kijelentés „néma” tanúi. Bevezetés a bibliai numizmatikába*, Budapest, 2007 – szerzői kiadás.

után, hogy írni kell magyarul „egy kis óhéber numizmatikát”. Ennek első, még éretlen gyümölcsét mutatnám be a mai konferencián.

II) BEVEZETÉS

1) Módszertani megjegyzések az „óhéber” és a „numizmatika” kifejezésekhez (etimológia, részterületek, kialakulás).

Mielőtt azonban rátérnék e személyes bevezető után a tulajdonképpeni szakmai bevezetőre, szükségesnek látszik néhány megjegyzés. Egyrészt tisztázni kell, hogy a címben szereplő „óhéber” jelző mit takar a jelen tanulmányban, másrészt szükségesnek látszik a bibliakutatásban teljesen periférikusnak mondható numizmatika rövid bemutatása is, az elnevezés etimológiájától a jelentésein át egészen a részterületek vázlatos bemutatásáig. Eztán térünk rá a szorosabb értelemben vett óhéber numizmatikára, különös tekintettel a Hasmóneus kor-szak jellemzőire.

Bár a teológiai és nyelvészeti szakirodalomban sűrűn előfordul az „óhéber” vagy „paleo-héber” (*Old-Hebrew, paleo-Hebrew, alt-hebräisch*) kifejezés, ez távolról sem jelenti azt, hogy pontos definíciója van a szónak. Legtöbbször a sémi nyelvészetben találkozni a megjelöléssel, ahol egyszerűen a „föníciai” jelző szinonimájaként használják. Ami rendben is lenne, ha a két nyelv azonos lenne. A helyzet azonban korántsem ez. Sokan két külön nyelvről beszélnek, vagy különvált nyelvekről, s így félrevezető összemosni két nyugat-sémi nyelvet, amelyek bármennyire is közeli, mégsem azonosak. Mások – főleg teológusok – nem annyira nyelvészeti, mint inkább kronológiai értelemben használják a kifejezést. „Óhéber” az, ami nem arámi, kvadrát betűvel van írva, többnyire (de nem kizárólag!) fogság előtti szövegekre gondolva. Ez annyiban pontatlan, hogy a fogság utáni időszakból is számtalan óhéber betűkkel írt szöveg maradt ránk: mennyiségileg a qumráni szövegek dominánsak, időben pedig még a Bar Kokhba-felkelés idején is vertek óhéber szöveggel ellátott érmeket. A fenti metodológiai bizonytalanságokkal a külföldi és belföldi szakirodalom egyaránt küszködik, tehát a módszertani óvatosság mindenképpen indokolt. Mi itt szeretnénk beépíteni egy etnikai elemet definíciónkba: „óhéber” az, ami a kvadrát előtti óhéber betűvel van rögzítve és: héberek írták. Ez a meghatározás sem pontos, hiszen abból, hogy valaki ómagyarul leír egy siralmat, még nem dönthető el, hogy magyar a nemzetisége vagy nem. A numizmatikára átvittetve, az „óhéber pénzek” kifejezés alatt csak a zsidók által, óhéber felirattal ellátott pénzeket értjük. Ez a

meghatározás sem pontos, csak talán jobb dolgozni vele, mivel szűkíti, így legalább részben pontosabbá teszi a vizsgáldásunkat. Amihez gyorsan tegyük hozzá, hogy időben még tovább szűkítettük a feltérképezésre váró területet, ugyanis a Hasmóneus érmeverés utáni időszakra itt most nem térünk ki.

A *numizmatika*⁴ szó a görög nyelvből a latinon át került a franciába, majd onnan az angolba. Az elnevezés közismert: egyetlen szóval „éremtan”, kissé bővebben és pontosabban „a történeti korok pénzeivel és érmeivel foglalkozó tudományág.”⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy nem csak érmek, hanem más, kereskedelemben használt eszközök vizsgálatát is magába foglalja. Három fő területe van: a) az *exonomia*, ami a pénzérmék és érmeszerű tárgyak, például medálok ismeretét jelenti; b) *notafília*, ez a papírpénzek gyűjtési és vizsgálati területe,⁶ valamint a c) *scriptofília*, vagyis az értékpapírok (részvények, kötvények) világa. Emellett megkülönböztetik a numizmatika művelői a *numizmatográfiát* (*Münzkunde*) és a *numizmatológiát* (*Geldgeschichte*). Előbbi az érmék szűkebb értelemben vett tipológiai és fizikális leírásával, míg utóbbi azok kulturális, vallási, gazdasági, politikai hatását és hátterét vizsgálja. Mint történeti segédtudomány természetesen számtalan tudományterülettel érintkezik,⁷ saját folyóiratokkal, módszertannal.⁸

Az első ismert érme gyűjtő Augustus császár volt. Az első reneszánsz gyűjtőnek Petrarchát tartják. Petrarcha leírja egy levelében, hogy gyakran keresték meg szőlőmunkások olyan kéréssel, hogy vegyen meg régi pénzeket vagy azonosítsa az azokon látható uralkodókat. A sok kérdezősködés eredménye egy római érmekollekció lett, amit a költő 1355-ben adott át IV. Károly császárnak. A pénzérmékről szóló első könyv 1514-ben jelent meg,⁹ s a reneszánsz idején már az egész európai nemesség és királyi arisztokrácia soraiban számos gyűjtőt találunk, s a kollektorok közt később olyan nevek is akadnak, mint VIII. Bonifác pápa

⁴ A görög νόμισμα (*nomisma*) jelentése „érem”, ebből a latin *nomisma*, ill. variánsa a *numisma*, szintén „érme” jelentéssel. Ennek genitivusa a *numismatis*, a franciában *numismatique* alakban jelenik meg, ezt veszi át az angol a XVIII. sz. végén, majd 1829-ből atesztált az angol forma (*numismatics*). Első magyar előfordulására nem találtam adatot az ismert magyar etimológiai és értelmező szótárakban.

⁵ Tolcsvai Nagy Gábor: *Idegen szavak szótára*, Budapest, Osiris Kiadó, 2007, 734.

⁶ A közvélekedés szerint a papírpénz gyűjtése egyidős a papírpénz létezésével. Valójában a papírpénz szisztematikus gyűjtése Németországban kezdődött az 1920-as években (*Notgeld*). A fordulópontot az 1970-es évek jelentik, amikor a notafíliát a gyűjtők megalakították külön szakterületként.

⁷ Még mindig alaplunka Philip Grierson bevezetéstana: *Numismatics*, Oxford, Oxford University Press, 1975.

⁸ C. N. L. Brooke, B. H. I. H. Stewart, J. G. Pollard and T. R. Volk: *Studies in Numismatic Method. Presented to Philip Grierson*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

⁹ G. Budé: *De Asse et Partibus*.

vagy XIV. Lajos. Az első szervezett numizmatikai társaságok a XIX. században alakulnak meg,¹⁰ s itt át is térhetünk a bibliai numizmatika kutatástörténetére.

2) A bibliai numizmatika kialakulása

A XIX. sz. numizmatikai hulláma nem hagyta érintetlenül a bibliakutatást sem.¹¹ Frederick W. Madden 1864-ben jelentette meg közel 400 oldalas könyvét, ami a bibliai pénzek történetét mutatja be, ezt tekinthetjük az első tudományos értékkel bíró, nagy szisztematikus munkának.¹² A mű elérhető az Interneten, ma is érdekes olvasmány. Zsidó részről 1874-ben jelent meg Alexander Abraham de Sola (1825-1882) kanadai rabbi, orientalista tollából a *"Hebrew Numismatics"* c. munka. Megemlítendő T. Reinach 1903-as munkája: *Jewish Coins*; továbbá G. F. Hill *Catalogue of the Greek Coins of Palestine in the British Museum* c. könyve (1914), ami a British Museum hatalmas gyűjteményét dolgozza fel. Majdnem ekkor jelenik meg az első Izráel területén írt munka is S. Raffaelitől (*Matbe'ot ha-Yehudim*, 1913). Ezt M. Narkiss háromkötetes munkája követi: *Matbe'ot Erez Yisrael* (1936-1939). A '40-es és '50-es évek nagy kutatói A. Reifenberg¹³ és L. Kadman,¹⁴ utóbbi az ekkoriban (1945) alapult *Israel Numismatic Society* második elnöke, továbbá a Tel-avivi Numizmatikai Múzeum alapítója és szponzora – ma is ez a legnagyobb numizmatikai gyűjtemény Izráelben.¹⁵ A térség rendkívül viharos és mozgalmas történelme nem tette lehetővé évtizedekig a nagy régészeti feltárásokat Izráel területén. Természetesen voltak ásátások 1948 előtt is, de az igazi áttörés Izráel állam megalakulása után indult be. Ezek újabb lökést adtak a bibliai numizmatikának. Kimagaslik a XX. sz. második felének kutatói közül Ya'akov Meshorer, a Héber Egyetem pár éve elhunyt numizmatika professzora (1935-2004).

¹⁰ A két leghíresebb a *Royal Numismatic Society* (alapítva: 1836) és az *American Numismatic Society* (alapítva: 1858). Előbbi azonnal elindítja szaklapját *Numismatic Chronicle* címmel, míg az amerikai társaság 1866-tól adja ki az *American Journal of Numismatics*-ot.

¹¹ A zsidó érmék iránti érdeklődés jóval korábbi, visszanyúlik a középkorig. Ismert például Maimonides érdeklődése is a pénzérmék iránt.

¹² F. W. Madden: *"History of Jewish Coinage and of Money in the Old and New Testament"*, London, Bernard Quaritch, 1864; reprintje M. Avi-Yonah bevezetőjével: 1967. Fontosabb elődei, csupán a felsorolás szintjén: F. P. Bayer: *De numis hebraeo-samaritanis*, Valentia, B. Monfort, 1781; C. Cavedoni: *Numismatic Biblia*, Modea, Soliani, 1850; F. de Saulcy: *Recherches sur la numismatique judaïque*, Paris, Didot Frères, 1854.

¹³ A. Reifenberg: *Ancient Hebrew Coins*, Jerusalem, Syrian Orphanage Press 1940.

¹⁴ L. Kadman: *Corpus Nummorum Palaestinensium*. Vols. I-IV., Jerusalem, Schocken Publishing House, 1956-1961.

¹⁵ A múzeum honlapja: www.erezmuseum.org.il, ahol az állandó kiállítások között külön helye van a Kadman pavillonnak.

„Yankele”, ahogy kollégái és barátai ismerték, már gyerekkorában is gyűjtötte ikertestvérével a lakóhelyük környékén talált ókori érméket, s gyűjteményüket 14 évesen (!) az akkori izraeli régészeti hatóságnak adományozták. Meshorer 1966-ban szerzett diplomát a Héber Egyetemen, a következő évben már megjelent *Jewish Coins of the Second Temple Period* című könyve,¹⁶ ami ma is alapműnek számít a bibliai numizmatikában. Sorra írja a monográfiákat, cikkeket,¹⁷ amik közül kiemelkedik két kötetes 1982-ben írt munkája.¹⁸ Meshorer munkássága megkerülhetetlen. Még nem látni, ki lesz olyan kiemelkedő tudósa e területnek, mint ő, de van néhány aspiráns. A két Meshorer-díjas kutatónak – Andrew Burnett¹⁹ (2002) és Michel Amandry²⁰ (2006) tudósoknak – más a szakterülete. Szóba jöhet David Hendin, aki a legnépszerűbb bevezetést írója. Ennek legújabb, 5. kiadása most szeptember végén jelent meg,²¹ terjedelme meghaladja a 600 oldalt. Jelen sorok szerzője számon tartja személyes kedvencét is, Robert Deutsch-ot is. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy olyan életművet, mint az említett Meshorer professzor, többé már valószínűleg senki nem tesz le az asztalra. Ez egyszerűen abból a tényből adódik, hogy az ókori Izraelben vert pénzeket valószínűleg hiánytalanul ismerjük, s azok tipizálása és feldolgozása is jórészt megtörtént. Természetesen vannak megválaszolatlan kérdések, ám ezek kutatása már más megítélés alá esik. Említsük meg, hogy az epigráfiában közismertté vált hamisítási botrány szele a bibliai numizmatikát sem hagyta érintetlenül, ennek eredményeként született meg Hendin 2005-ös könyve,²² ami több száz hamisítványt mutat be.²³

¹⁶ Tel-Aviv: Am Hassefer and Massada.

¹⁷ Összesen 19 könyvet és több mint 100 cikket írt. Jellemző módon szinte mindet numizmatikából.

¹⁸ Y. Meshorer: *Ancient Jewish Coinage. Vol. I: Persian Period Through Hasmonaeans*, New York, Amphora Books, 1982, valamint *Vol. II: Herod the Great Through Bar Cochba*, New York, Amphora Books, 1982.

¹⁹ Burnett a római kori érmék szakértője, vö. *Coins of Macedonia and Rome: Essays in Honour of Charles Hersch*, London, Spink and Son Ltd., 1998; és *Coinage in the Roman World*, London, Spink and Son Ltd., 2004.

²⁰ Nagy munkája: *Dictionnaire de numismatique*, Paris, Larousse, 2006.

²¹ D. Hendin: *Guide to Biblical Coins*, New York, Amphora, 2010.

²² D. Hendin: *Not Kosher: Forgeries of Ancient Jewish and Biblical Coins*, New York, Amphora, 2005.

²³ Természetesen a pénz hamisítása szinte egyidős a pénz használatával: a görög hamisítókat Szolón törvénykönyve már i.e. 584-ben halálbüntetéssel fenyegeti.

III. KIS ÓHÉBER NUMIZMATIKA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A HASMÓNEUS KORRA

E rövid kutatástörténeti áttekintés után pedig nézzük meg az óhéber érmeket, különös tekintettel a Hasmóneus érmekre.

Száz évvel ezelőtt a zsidó tudomány akkori nagy tárháza, a *Jewish Encyclopedia* még ezt írta: *„No coins before Maccabeans”* – vagyis a Hasmóneus kor előttről nem ismerünk érmeket. Ma már tudjuk, hogy ez nem így van. Júdából már az i.e. 6. század végéről kerültek elő pénzérmék, igaz, ezek az országhatáron kívülről érkeztek, Athénból, Thasszoszból származtak. Ez jól mutatja egyébként, hogy milyen gyorsan terjedt az új, kis helyen tárolható, hordozható, maradandó fizetőeszköz: a pénz, aminek bevezetését egyébként a lüdiai Gügész király nevéhez kötik az i. e. 7. században.²⁴ Az 5. sz. végén és a 4. század első felében Palesztina a perzsák és a föníciai érmék uralma alatt volt (különösen Türoszból és Szidónból). Az érmék ikonográfiáját tekintve a legnépszerűbb motívum Athén szent madara, a bagoly volt,²⁵ ami nem csak művészettörténeti hatás, hanem üzenete is volt akkoriban: ez a pénz is olyan értékkel bír, mint a görögöké.

Az első Júdában vert pénzek az i.e. 4. századból, a perzsa elnyomás idejéből származnak, ezek kis címletű ezüstpénzek voltak. Ezek többségükben *yod-hédálet* (dhy) feliratú érmék (óhéber betűkkel), utalva a tartomány nevére: „Yehud”. Előfordul ritkán a „Yehizkiah” felirat is, emellett nagyon ritkán a „Jóchánán” név is, utóbbi szerepe még nem ismert. Újabb numizmatikai kutatások szerint ezeknek a kis értékű (obol) apró pénzeknek a Pentateuchosban említett „gerah” lehetett az elődje. Ezeket a „Yehud-érméket” sokáig késeinek gondolták, csak az 1970-es végén, ’80-as évek elején L. Mindenberg²⁶ és J. W. Betylon²⁷ kutatásai után sikerült kronológiai helyükre tenni őket, amelyek egyébként Jeruzsálemben, vagy egy Jeruzsálem melletti verdében készültek az i.e. 4. században. Az érmék gyér kivitelezésűek és alacsony névértékűek, a tíruszi, gázai és szidóni pénzek váltópénzei voltak. I.e. 370 után a Yehud-érmék egy új arculata jelent meg: ezeken liliumot találunk és kiterjesztett szárnyú sólymot. Kis időre emberarc ábrázolás is megjelenik az érméken, egyértelműen idegen hatásra.²⁸ Először F.

²⁴ Káplár László: *Ismerjük meg a numizmatikát*, Budapest, Gondolat, 1984, 29.

²⁵ Vö. Medgyessy kollekción #86 és #96., In: Medgyessy 2007, 159. és 173.

²⁶ L. Mindenberg: Yehud: A Preliminary Study of the Provincial Coinage of Judea. In: O. Morkholm és N. Waggoner eds.: *Greek Numismatics and Archaeology*, 183–196. pls. 21–22, Wetteren, Netherlands, 1979.

²⁷ J. W. Betylon: *The Coinage and Mints of Phoenicia*, HSM 26. Chico, 1980; valamint uő.: The Provincial Government of Persian Period Judea and the Yehud Coins. In: *JBL* 105, 1986, 633–642.

²⁸ A legújabb variánsokat R. Deutsch publikálta: Six Unrecorded 'Yehud' Coins. In: *Israel*

M. Cross vetette fel,²⁹ hogy a Krónikás és Ezsdrás-Nehémiás főpapi listájáról legalább 4 fő hiányzik. Ezekből az érmekből legalább egy fővel (Ánán-jáhó) sikerül bővíteni a listát. A kimaradás oka vagy haplográfián alapuló tévedés, ahogy Cross gondolja, vagy ezek lázadásban részt vevő főpapok voltak, akiket a perzsák felé lojális szerző/szerkesztő szándékosan hagyott ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy a főpapok hatalma körébe tartozhatott ideiglenesen a pénzverés joga is.

Az ókori zsidó érmék egyébként általánosságban aprónak mondhatóak: szélességük 8 mm vagy az alatti, súlyuk 60 gramm vagy ennél is kevesebb.

Nagy Sándor³⁰ halála után (i.e. 323) nem vertek pénzt nagyobb mennyiségben, Palesztinában. Jeruzsálemben működött egy kisebb verde, de a pénzverés tömegesen nem itt, hanem Akkóban és Tíruszban folyt, Nagy Sándor itt alapított hellenista pénzverdét. A görög típusú pénzek verése domináns maradt egészen a Makkabeus felkelésig. A szomszédos Samáriában (Somrón) is jóval nagyobb pénzverés folyt ekkor, mint Yehud tartományban.³¹

A Hasmóneus időszaktól az első zsidó háborúig csak rezes, bronzot, vagy ólmot használtak pénzverésre. „Hasmóneus” korszaknak a bibliai numizmatikában a Hasmóneus lázadás vezetői, Júdás Makkabeus (i.e. 167-160) és Jónatán Makkabeus (i.e. 160-153) utáni időszakot tekintjük,³² egészen a heródesi dinasztia³³ kezdetéig, vagyis a Krisztus előtti 153-tól 60-ig terjedő időszakot. Nagyon sokáig Makkabeus Simon nevéhez kötötték a Hasmóneus pénzverés kezdetét. Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban bizonyították, hogy ez lehetetlen,³⁴ s ezeket

Numismatic Journal, vol. 11., 1990-1, 4-6., valamint „Five Unrecorded 'Yehud' Silver Coins. In: *Israel Numismatic Journal*, vol. 13, 1993-1999, 25-26.

²⁹ F. M. Cross: A Reconstruction of the Judean Restoration. In: *JBL* 94, 1975, 4-18.

³⁰ Nagy Sándor ábrázolásának numizmatikai feldolgozásához lásd K. Dahmen monográfiáját: *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, London, Routledge, 2007.

³¹ Itt is Meshorer munkája a standard mű: Ya'akov Meshorer és Shraga Qedar: *The Coinage of Samaria in the Fourth Century BCE*, Jerusalem, Numismatics Fine Arts International, 1991.

³² Hasmóneus főpapok és királyok:

Jónatán Makkabeus (i.e. 153-142),

Simon Makkabeus (i.e. 142-134),

I. Hyrcanus János (i.e. 134-104),

I. Aristobulus (i.e. 104-103),

Alexander Jannaeus (i.e. 103-76),

Alexandra Salome királynő (i.e. 76-67),

II. Aristobulus (i.e. 66-63),

II. Hyrcanus János (csak főpap - i.e. 63-40),

Antigonus (i.e. 40-37).

³³ Heródesi dinasztia: i.e. 60-tól i.sz. 100-ig.

³⁴ VII. Antigonus valóban adott pénzverési jogot Simonnak (1Makk. 15:2-9), de visszavonta,

a „Simon” feliratú óhéber érméket Simon bar Kochba, a római kor lázadó vezéréhez kell kapcsolni. Ezzel a bibliai numizmatika legrégebbi kérdésére –nevezetesen ki verte az első Hasmóneus érmét? – sikerült választ adni. Közben azonban felmerültek újabb kérdések, de erről később.

Az első Hasmóneus uralkodó, aki érméket veretett, *I. Hyrcanus János* (Yehohánán) volt, Makkabeus Simon fia (i.e. 134-104). Különbőféle érméket veretett, s dacára a hosszabb uralkodásának, mind ritkának számít a nagy prútától eltekintve. (pruta/prútáh (פְּרֻטָּה) volt a neve a legelterjedtebb pénzegységnek.) Ez a Hasmóneusok klasszikus érméje, amit replikált a többi Hasmóneus uralkodó is. Ekkor jelenik meg a kettős bőségszaru, a *cornucopia*, ami a jólétet szimbolizálja. Szemléltetésként lássunk egy ilyen érméről készült fotót:³⁵

Jól látható a verés silány minősége, ez ebben a korban megszokott volt.³⁶ A cornucopia teljesen elcsúszott, csak az alsó fele látszik. A másik oldalon az óhéber felirat: „Yehohánán Kóhén gádól weRós Hever HaYehúdym” – vagyis „Jónatán Főpap és a Zsidók Tanácsának feje”.

mielőtt az élni tudott volna vele. Mai ismereteink szerint Simon nem adott ki pénzt.

³⁵ Az alábbi fotók a Hasmóneus prútákról saját felvételek, a szerző tulajdonában lévő érmékről. A felvételek Celestron digitális mikroszkóppal készültek 300-400%-os nagyításban, amit a könyvnyebb tördelés érdekében részben átméreteztem.

³⁶ Súlya 2.199 gramm, jeruzsálemi verde, szakirodalmi hivatkozás: Hendin, *Guide to Biblical Coins*, 1139.

A „hever ha-Yehúdym” egyébként, általános vélekedés szerint, a Szanhedrin elődje lehetett.

A felvételekből egyébként látjuk a Hasmóneus érmék külső jellemzőit. A kivitelezés nagyon durva. A pénzérmék messze nem kör alakúak, vastagságuk változó, a rávert motívum és felirat teljesen elcsúszott és alig, vagy egyáltalán nem olvasható. Ez utóbbi azzal is magyarázható, hogy ekkoriban (i.e. 2-1. sz.) két írás volt használatban Palesztinában. Az egyik az ún. „bookhand”, a másik egyfajta kurzív írás, ami a gyorsabb jegyzetelést szolgálta. Jellemző módon az érmékre ez az írás került, sokszor találkozunk ligatúrával, pontatlanul vésett, ennek következtében pontatlanul vert betűkkel, a szakirodalom még helyesírási hibákat is számon tart. Mindezeket megmagyarázza a helyi szinten működő sok kis verde, valamint az, hogy nem volt szempont a pontosság, a szépség. A görög mesteremberek kisplasztikai remekműveinek a konkurenciáját ne itt keressük. Még olyan is akad, hogy teljesen félrecsúszott a lapka a verőtöveken és újra ráütöttek – aminek az eredménye egy árnyképes vagy duplaképes veret lett. Ez verési hiba a szakirodalom szerint.³⁷

A Hasmóneus érmék súlya egyébként max. 14, min. 0.2 gramm. Visszatérve I. Hyrcanus „alap-prútájához”, két ritkább változatról is beszéljünk. Az egyikben szerepel egy nagy „A” betű – jelentése nem pontosan ismert. Ez az egyik nagy kérdés, ami a korszakkal foglalkozó numizmatikusokat foglalkoztatja. Meshorer elmélete szerint II. Hyrcanus verette ezeket az érméket, s az odatett nagy „A” betű apósára, Antipáterre utal, akinek a kezében a tényleges hatalom volt. Arie Kindler szerint is ő verette az érméket, de a betű anyjára, Salome Alexandrára utal. Harry J. Stein szerint (1943) I. Hyrcanus fiára és követőjére, I. Aristobulusra utal a betű. Megemlítendő végül a Barag-Qedar szerzőpáros elmélete (1980): a betű vagy II. Alexander Zebinára vagy VIII. Antiochusra utal, s miután I.

³⁷ Hendin 2010, 469.

Hyrchanus a Szeleukidákhoz fűződő utolsó köteléket is elvágta, a betű lekerült az érméről. Pontos válasz nincs.

A másik nagy kérdés, hogy az egyik gyakori variánsban egy plusz szó fordul elő a טבר היהודי előtt: „Rós”, vagyis vezető (lásd a fenti fotón szereplő érmén is). Meshorer szerint ez egybevág II. Hyrcanus etnarchává történő kinevezésével (Julius Caesar, i.e. 47), de az elmélet nem elfogadott. Dan Barag szerint a „rós” szót tartalmazó érmek a trón felé tett lépésként értendőek. A későbbi Hasmóneus érméken ezek a jellegzetességek – az „A” betű és a „rós” szó – hiányoznak.

Fia, *I. Aristobulus Júda* (i.e. 104-103), nem volt kreatív személyiség: ugyanazokat a pénzeket verette, mint apja, csak a nevet cserélte fel „Yehúdáh”-ra. Nagyon rövid uralkodása miatt a regnálási idejéből származó pénzérmék ritkák. Megjegyzendő, hogy szadduceus volt, és ő viselte először Hasmóneus uralkodóként a „király” címet. Az alábbi fotók egy ekkor készült érmét mutatnak be.³⁸ Az egyik oldalon a bőségszaru látható (a bal oldali rész hiányos), míg a másik oldalon a „Yehúdáh weHever haYehúdym” felirat olvasható.

³⁸ Súlya 2.475 gramm, jeruzsálemi verde, szakirodalmi hivatkozás: Hendin 2010, 1143.

Utóda „Jannáj ha-Melek”, vagyis testvére, *Alexander Jannaeus* (Yehonátán vagy Alexander Jannáj, i.e. 103-76). Alexander Jannaeus testvérétől, Aristobulustól örökölte a trónt, és a bibliai yibbum (*leviratus*) törvényét betöltve testvére özvegyét vette feleségül („Slomciyyón”, vagy „Selomit”, vagy ismertebb nevén Salome Alexandra), aki halála után követte a trónon. Mivel két funkciót is betöltött, Jónatán főpapként és Jannáj királyként is ismert. Uralma feszültséggel teli volt, részben a trónra törő testvére, részben a vele szemben álló farizeusok miatt. Jelentősen kiterjesztette királysága határait (névéhez fűződik Gamla megalapítása: i.e. 81), s ezzel párhuzamosan egyre inkább szembefordult a farizeusok táborával. A jeruzsálemi Templom udvaron történt atrocitás után 6.000 embert mészároltak le a parancsára, ezzel gyakorlatilag polgárháború vette kezdetét az országban. E küzdelemben mellé álltak az esszénusok is bizonyos mértékig, ahogy azt egy qumráni irat (4Q448) töredéke is bizonyítja.³⁹ Halála után felesége került trónra, a főpapi tisztet pedig fia, II. Hyrcanus János kapta meg. Érméin ő is cserélteti a nevet, de egyéb változtatásokat is megfigyelhetünk. Uralma alatt a pénzverés a korai zsidó pénzverés jellemzőit mutatja, vagyis tartózkodnak az emberi és állati ábrázolástól, ellentétben a korabeli görög pénzekkel. Ehelyett szimbólumokat használtak: pálmafa, gránátalma, csillag, menóra, harsonák vagy cornucopia.⁴⁰ Ő az első uralkodó, aki bevezeti a nyolcsugarú csillagot/nyolcküllőjű kereket bronzérméin, amit kombináltak egy Szeleukida jelképpel, a horgonnyal. A bőségszaru háttérében a sófár képzete állhat, ami itt Isten gondviselését jelképezi, ha a Biblia felől nézzük. Ugyanakkor ismert és más népeknél is használt termékenységi szimbólumról van szó.⁴¹ Nem világos viszont, hogy a csillag vagy kerék mit szimbolizál. Szóba jött perzsa hatás (csillag), buddhista kerék, macedóniai csillag. Egyébként ez az ún. „kis prúta”. A legvalószínűbb még mindig Meshorer magyarázata,⁴² aki világosan demonstrálta, hogy ez egy nyolc pontra mutató csillag egy diadémmal. A diadém a királyságot szimbolizálta a hellenizmusban, a csillag pedig bibliai eredetű (4Móz 24,17).

Az alábbi fotók egy Alexander Jannaeus idejéből származó érmét mutatnak be.⁴³ Az előlapon a kurzív felirat: „Jónatán főpap és a Zsidók Tanácsa” (Yehonátán kóhén gádól weHever haYehudym).

³⁹ A fordítását Ada Yardeni végezte el még doktorandusz korában: "Holy city, for King Yonatan and all the congregation of your people Israel who are in the four winds of Heaven."

⁴⁰ Ezek jelentőségéhez lásd Hendin bevezetését.

⁴¹ Részletesebben lásd Hendin bevezetésében.

⁴² Ancient Jewish Coinage, Vol. 1, 61.

⁴³ Súlya 1,802 gramm, jeruzsálemi verde, szakirodalmi hivatkozás: Hendin 475.

A hátlapon jól kivehető a vastagszárú cornucopia:

Sok ólomból készült Jannáj prúta is előkerült. Alexander Jannaeus érméinek nyilvánvalóan nem csak numizmatikai, hanem történeti jelentősége is van. Ezt egy nem rég megjelent tanulmányban Ilan Shachar dolgozta fel.⁴⁴ Az alap gondolat az, hogy Alexander Jannaeusnak tulajdonított érméket csak az uralkodó regnálásának utolsó 4 évében, ill. az után készítették. Ezért egy adott régészeti feltárásnál nem csak jelenlétük, hanem hiányuk is beszédes: az adott település az i.e. II. végen/I. sz. elején vagy elpusztult, vagy elhagyatott volt, ha nem kerültek onnan elő ilyen érmék. Eszmefuttatását Samária, Pella, Bétsaida, Gibeon és Khirbet es-Suhara példáján mutatja be, numizmatikai elemzést is használva. Természetesen a numizmatikai eredmények együtt kezelendők a többi régészeti eredménnyel, de a cikk jól szemlélteti, hogy az érmék tanulmányozása hogyan segíthet Palesztina történelmének jobb megismerésében.

Antigonus (i.e. 40-37) érméi leginkább a lapkában⁴⁵ különböznek. Ezek az

⁴⁴ I. Shachar: The Historical and Numismatic Significance of Alexander Jannaeus's Later Coinage as Found in Archaeological Excavations. In: PEQ 136:1, 2006, 5-33.

⁴⁵ *Lapkának* nevezik a numizmatikában azt a fémlapot, amire a pénzt verik az ún. *verőtövek*

érmék kétszer olyan vastagok, mintha két érmét összeragasztottak volna. Az érmék elődeiknél is szegényesebb kivitelezésűek, a fő motívumok is alig látszanak.

Dióhéjban ez a Hasmóneus pénzverés története.

APPENDIX: MIT ÉR MA?

Régészeti és vallástörténeti szempontból teljesen másodlagos ezeknek a pénzérméknek a mai ára.⁴⁶ Mégis a téma magyar nyelvű feldolgozatlansága, valamint az ilyenkor tapasztalt kíváncsiság miatt ejtsünk pár szót az ókori zsidó érmék mai értékéről. Mennyibe kerül egy ilyen darab? Egy-egy Hasmóneus érmét, jellemzően például az Alexander Jannaeus (i.e. 103-76) idejében vert bronz prútát már 40-50 dollárért meg lehet venni. Általánosságban megfogalmazhatjuk, hogy az ár nem a mérettől vagy a készítés anyagától függ, hanem az előfordulás gyakoriságától, amit több tényező módosít, például az érme mai állapota. Két példa álljon itt szemléltetésként az ókori Szíria-Palesztina térségéből, a drágább darabok közül:

Az első egy tiruszi érme a Kr. e. 5. sz. végéről (i.e. 435-410). A föníciai negyedsekeles érméken gyakori a delfin- és a bagolyábrázolás. Itt csak delfin látható, s ez egy fél-sekeles, nagyon ritka pénzérme. Ez tükröződik az árban is, a kikiáltási ára egy jelenlegi (2010. nov. 25.) amerikai aukción 3.000, azaz háromezer amerikai dollár.

között.

⁴⁶ Természetesen az egyes pénzek akkori értékével is érdemes foglalkozni, ezekre idő hiányában nem térünk ki. Ízelítőt kap a kedves olvasó Medgyessy professzor bevezetőtanából, 32-33.o. Ezekkel külön numizmatikai és ókori gazdaságtörténeti tanulmányok foglalkoznak.

A másik példa egy zsidó pénzérme, amit 2010 őszén találtak Izraelben a telquedesi feltáráson. Híre bejárta a világsajtót, például a CNN címlapján is találkozhattunk ezzel a fotóval:

A lelet szenzációsnak mondható, mivel az Izraeli Régészeti Hatóság (Israel Antiquities Authority, héberül רשות העתיקות) közleménye szerint ez „a leg-súlyosabb és legértékesebb aranypénzt, ami valaha előkerült Izrael földjéből.” Külön tanulmányt érdemelne a bemutatása: láthatjuk itt is a cornucopia -t, jól olvasható a szöveg is: arszinoé, philadelphosz (felesége). Az ókori aranypénzek súlya nem haladta meg az 5 grammot, ennek súlya jelentősen több, meghaladja a 27 grammot. Csak eszmei értékről beszélhetünk, mivel eddig ez az egyetlen Izraelben talált Ptolemaida aranypénz. Az érme kitűnő állapotából ítélve ráadásul valószínűleg ez a pénz nem került kereskedelmi forgalomba, hanem más, szimbolikus vagy rituális célt szolgált. Egyébként egy *mnaieion*-ról, vagyis egy „egy minás”-ról van szó. Méretét az alábbi fotó szemlélteti.

